

Verdedigingswerken van Amsterdam door de eeuwen heen

Van oudsher was de verdediging van de eigenzinnige handelsstad Amsterdam een noodzakelijkheid om praktische redenen: de bescherming van haar grondgebied, inwoners en handel. Als hoofdstad van het Koninkrijk der Nederlanden kwam daar een symbolische betekenis bij, ondanks het uitzonderlijke feit dat de koning(in) en regering niet in de hoofdstad zetelden maar in Den Haag.

Ing. R.G.A. Ros (geb. 1967) heeft informatica aan de Hogeschool van Amsterdam gestudeerd (1995) en is tegenwoordig werkzaam als zelfstandig consultant kantoor-automatisering voor het M.K.B. Sinds zijn tiende levensjaar is hij passief geïnteresseerd in forten, hetgeen in 1998 leidde tot een meer actieve inzet met veld- en archiefonderzoek naar de Stelling van Amsterdam en ander militair erfgoed in de regio, waarvan de resultaten middels een website en nieuwsbrief gepubliceerd worden. Als lid van de begeleidingscommissie heeft hij meegewerkt aan het boek 'Stelling van Amsterdam, Harnas voor de hoofdstad' (2003) en hij schreef diverse artikelen voor publicaties van historische verenigingen. Lid Stichting Militair Erfgoed Groot-Amsterdam (MEGA). Met dank aan Ron Erhardt (Lt.-kol. Koninklijke Luchtmacht b.d. † 2009) en diverse anderen.

Het is echter onmogelijk om elk van de verdedigingswerken, ja zelfs hele linies, geheel op zichzelf te beschouwen, omdat ze onderdeel uitmaakten van een groter verband. In dit artikel wordt getracht een zo helder mogelijk beeld te geven van de wijzen waarop Amsterdam is verdedigd, wat de samenhang tussen de verschillende linies is, welke tastbare herinneringen er nog zijn en hoe daar mee wordt omgegaan. Het bleek ook voor de auteur een leerzame exercitie te zijn.

VAN VISSERSDORP TOT VESTINGSTAD Amsterdam is vermoedelijk rond het

jaar 1000 ontstaan op de oever van de rivier de Amstel. De eerste geschreven bron is een privilege, door graaf Floris V in 1275 toegekend. Omstreeks dat jaar moet een kasteel zijn gebouwd, het eerste stenen bouwwerk, dat al rond 1300 is gesloopt. In 1300 of 1306 kreeg de opkomende handelsstad onder andere stadsrecht en mocht ze zich verdedigen. Pas 40 jaar later werden stadswallen met palissaden en drie poorthuizen rond de stad van 1.000 inwoners aangelegd die in 1380 en 1425 zijn uitgebreid. In 1481 begon de bouw van de eerste stenen stadsmuur, met imposante torens en poorten, die rond 1494 gereed zou zijn en de Hollandse stad beschermde tegen de Utrechters en de Geldersen. Toen was de stadsmuur al verouderd door de introductie van buskruit.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen het Spaanse Rijk (1568-1648) werd in Amsterdam het katholieke, en dus Spaansgezinde, stadsbestuur in 1578

De in 1663 voltooide Singelgracht met de Weteringpoort in ca. 1765. Ter plekke ligt nu het verkeersplein Weteringcircuit.

(COLLECTIE STICHTING
MENNO VAN COEHOORN)

afgezet. Technisch gezien voldeed de stadsmuur blijkbaar nog maar door de bevolkingsgroei werd tussen 1609-1613 en 1658-1663 een nieuwe omwalling volgens de laatste vestingbouwkundige inzichten aangelegd. Amsterdam werd een vestingstad met aarden wallen met 26 vooruitstekende bastions en een brede watergracht.

In 1629 wilden de Spaanse troepen van de legeraanvoerder Montecuculi Amsterdam ontzetten. De posten en inundaties werden voorbereid maar een aanval vond uiteindelijk niet plaats. In 1650 wilde stadhouder Willem II een staatsgreep in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden plegen maar de aanval op Amsterdam mislukte. Over een Amsterdamse verdedigingslinie is niets bekend.

De Republiek beleefde een rampjaar toen in 1672 Frankrijk en Engeland en de bisdommen Keulen en Münster de oorlog verklaarden en het land binnenvielen. Aanvullend op de stadswallen werd een waterlinie ingericht op 1,5-3 km voor de stad. Het bleef beperkt tot de voorbereidingen omdat het de Fransen niet lukte door de Hollandse Waterlinie te breken en voor de stad te komen.

Van de allervroegste stadswallen zijn geen restanten meer aanwezig. Maar van de stadmuur van 1481 bestaan verrassend genoeg nog meerdere onderdelen zoals de Schreierstoren, de St. Anthonispoort (Waag) en deels de Regulierspoort (Munttoren). Van de posten uit 1629 en 1672 zijn de locaties

door de onnauwkeurigheid van de historische kaarten en door de huidige bebouwing moeilijk te bepalen.

Tussen 1839 en 1848 werd de stad als vesting opgeheven en ontmanteld. De gracht van de vestingwerken uit de 17de eeuw is nog herkenbaar als de Singelgracht, met golvingen waar de bastions lagen. Alleen het bastion Haarlem is nog goed herkenbaar en in de afgelopen decennia zijn ondergrondse restanten gevonden maar echte aandacht daarvoor lijkt er niet te zijn.

PRUISEN WIJZEN PATRIOTTEN HUN PLAATS

Vanaf 1781 liepen via diverse incidenten de protesten tegen stadhouder Willem V steeds hoger op en vertrok hij uit Den Haag naar Nijmegen. De scheiding tussen Stadhouderlijken en hervormingsgezinde Patriotten bracht het land op de rand van een burgeroorlog.

Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van de besluiteloze Willem V, ging terug naar Den Haag en ze zou er profijt van trekken, wat de Patriotten ook zouden doen. De Patriotten besloten haar niet verder te laten reizen hetgeen voor haar broer, koning Frederik II van Pruisen, voldoende reden was om op 13 september met 25.000 manschappen de orde te komen herstellen.

De Patriotse verdediging zakte als een kaartenhuis ineen en de harde kern trok zich terug op Amsterdam dat uiteraard de belangstelling van de Pruisen kreeg. Vanaf juni 1787 waren er ten zuiden van Amsterdam 27 posten op de zeven toegangen tot de stad aangelegd en werden de tussenliggende polders vanaf 18 september geïnunderd, met dank aan de herfstregen.

De posten werden door de Pruisen te sterk bevonden maar de toegang via de Haarlemmermeer was (nog?) niet afgesloten met een drijvende geschuttopstelling. Deze toegang benutte de Pruisen om op 30 september achter de posten te komen en de hele verdediging op te rollen. Er kwamen ruim 200 Pruisen bij om het leven en een onbekend aantal Patriotten. De frontale schijn-

“Gezigt van de batterij aan den diemerdam 1787”, een Patriotse batterij op de zeedijk langs de Zuiderzee.

(COLLECTIE STICHTING
MENNO VAN COEHOORN)

aanvallen op de posten konden nergens een doorbraak forceren.

Voor zover bekend zijn er geen restanten van deze posten meer aanwezig. Een aantal locaties zijn later hergebruikt voor de Posten van Krayenhoff.

ENGELS - RUSSISCHE INVASIE, 1799

Nederland was na de vlucht van stadhouder Willem V naar Engeland in 1795 een Franse vazalstaat geworden. Eerst in de vorm van de Bataafse republiek en in 1806 het Koninkrijk Holland.

Dit jaar was het 210 jaar geleden dat een Engels-Russisch coalitieleger in de herfst van 1799 ten noorden van Amsterdam aan land kwam in een poging de Bataafse Republiek onder Franse invloed te bevrijden. Die poging mislukte doordat de bevolking niet in opstand kwam uit "vrees voor de roede der Fransche Broederschap". Onder leiding van de Bataafse ingenieur Cornelis Krayenhoff werd de eerste waterlinie aangelegd om de noordzijde van Amsterdam te verdedigen. Door het polderland onder een laag van meerdere decimeters water te zetten werden sloten onzichtbaar, grond modderig en kleine obstakels onzichtbaar, zodat doorwaden maar ook varen praktisch onmogelijk werd. Een geringer aantal troepen konden dan ingezet worden om de zwakke plekken door de inundatie te verdedigen. Omdat de bodem van een polder niet

waterpas is, zal de hoogte van het water tussen ongeveer 30 tot 50 cm variëren.

Met inzet van slechts 10 militairen en vele burgers werd een 20 kilometer breed gebied van Monnickendam tot Krommeniedijk geïnundeerd, onder water gezet, zodat een vijandelijke aanval beperkt moest blijven tot de hogere terreindelen. Bij deze accessen kwamen tien eenvoudige batterijen van aarden wallen met veldgeschut en schutters. Deze Linie van Noord-Holland werd verdedigd door slechts 3.000-4.000 man.

De duinstreek aan de kust was een dergelijk hoger terreindeel en destijds de enige landverbinding met het gebied ten zuiden van Amsterdam. Hier kon de meerderheid van de teruggetrokken Frans-Bataafse legermacht (circa 20.000 man) opgesteld worden en dit werd ook het terrein waarop de Engels-Russische legermacht aanviel en in een tweetaal veldslagen werd verslagen.

Ook voor mogelijke restanten van deze linies geldt dat het door de onnauwkeurigheid van de historische kaarten erg moeilijk is om de exacte locaties te bepalen. Er is welgeteld één batterij waarvan de vorm mogelijk nog is te herkennen maar dat is nu de tuin van twee woningen op de zeedijk. Verder zijn er twee locaties waar oneffenheden in de polderdijk te zien zijn maar of dat terug te voeren is op de posten is moeilijk te bewijzen.

LINIE VAN BEVERWIJK, 1800

In 1800 bestond de vrees dat de Engelsen wederom een inval in Noord-Holland wilden uitvoeren. Als voorbereiding daarop werd in de duinstrook, wederom onder verantwoordelijkheid van Krayenhoff, de Linie van Beverwijk aangelegd. Deze bestond uit drie linies van lunetten met een onderlinge zijwaartse afstand van 400 meter. Waren tot die tijd verdedigingswerken pas aangelegd als de vijandelikheden al waren uitgebroken, dit was de eerste maal dat al in vreedstijd, alhoewel de situatie natuurlijk al jaren gespannen was, fysieke voorbereidingen werden getroffen om tijdswinst te hebben op de aanval-

De gracht en wal van lunet nummer 9 van de Linie van Beverwijk, kort na de restauratie in 2006.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

De keel van de bomvrije kazerne van het Fort bij Uithoorn.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

ler. Het volgende jaar was de dreiging zodanig vermindert dat de lunetten niet meer werden onderhouden en de houten palissaden verkocht.

Toch zijn tegenwoordig nog tien lunetten van de 24 grote- en middelgrote lunetten van de voorste twee linies over. De afgelopen jaren is het merendeel van de resterende lunetten hersteld, niet alleen vanwege de cultuur-historische betekenis maar vooral vanwege de recreatieve- en natuurwaarden.

POSTEN VAN KRAYENHOFF, 1805-1810

Nederland was weliswaar inmiddels een koninkrijk maar feitelijk een satellietstaat van Frankrijk. Koning Lodewijk Napoleon was het staatshoofd maar niet zo meegaand met zijn broer Keizer Napoleon als deze laatste wilde. Daarom kreeg Cornelis Krayenhoff opdracht een nieuwe verdedigingslinie voor Amsterdam te ontwerpen. Door politieke problemen werd dit plan pas in 1809 en 1810 uitgevoerd toen de dreiging van annexatie door Frankrijk groter werd. Daarmee had Amsterdam zijn eerste, in vreedstijd aangelegde, kringstelling gekregen, berekend op een aanval uit

elke windrichting en met de posten op 8 - 12 km afstand van de stad. Ook deze linie, die we tegenwoordig 'Posten van Krayenhoff' noemen, was gebaseerd op het onder water zetten van het toen nog weidse polderland rond Amsterdam. Op de accessen werden batterijen aangelegd, aarden wallen voorzien van geschut en soldaten met geweren, om de op Amsterdam aanlopende wegen met geweld af te sluiten. Gestreden is er gelukkig niet omdat de annexatie in 1810 geweldloos verliep.

VERBETERING VAN HET BESTAANDE, 1810-1874

In 1811 werd keizer Napoleon door Cornelis Krayenhoff ingewijdt in de typische Nederlandse verdedigingslinie rond Amsterdam. En alhoewel de keizer vond "dat de situatie van Amsterdam zonder voorbeeld, zonderling en in de daad onoverwinnelijk was" kwam er een plan ter verbetering van de linie. Door het vallen van het Franse Rijk en de onafhankelijkheid van Nederland in 1813 is het plan nooit uitgevoerd. De Posten van Krayenhoff bleven de verdediging van Amsterdam vormen doch zakten langzaam in het veen weg. Een

paar decennia later bleek de industriële revolutie ook van grote invloed op de vestingbouw.

Toen het grote Haarlemmermeer, ten zuidwesten van Amsterdam, door stoomgemalen werd drooggelegd, waren aanvullingen noodzakelijk. Het meer was in 1852 geheel drooggemalen maar al eerder was begonnen om langs de rand van het meer vier forten te bouwen. Dit vond tussen 1843-1846 plaats toen in Nederland de bakstenen torenforten als modern werden gezien. Door funderingsproblemen van deze zware bouwwerken op de slappe Hollandse bodem werd het budget echter overschreden en is het Fort bij Heemstede niet voltooid. De torenforten De Liede en Schiphol kwamen wel gereed evenals een eenvoudiger fort bij de Nieuwe Meer.

En door de opkomst van de spoorwegen ontstonden er nieuwe accessen alhoewel de meeste spoorwegen langs bestaande straatwegen en dus posten kwamen te liggen. De spoorlijn van Amsterdam naar Utrecht was echter een nieuw acces waarvoor in 1868 het Fort in de Laander en Westbijlmerpolder werd gebouwd. Ook dit fort kreeg een bomvrij gebouw maar hier trad één heel groot funderingsprobleem op: bij het storten van grond tegen de frontzijde schoof het zware bakstenen gebouw zijdelings van de funderingspalen af en verdween roemloos in de gracht.

Zowel het Fort bij Heemstede als

het Fort aan de Liede kregen later een beperkte verdedigende functie in de Stelling van Amsterdam. Op het Fort aan de Nieuwe Meer werden legermagazijnen gebouwd.

Het Fort bij Schiphol is in 1934 gesloopt maar heeft wel bijgedragen aan de ligging van het huidige vliegveld Amsterdam-Schiphol, dat in 1916 als militair vliegveld bij dat fort begon.

Het Fort in de Laander en Westbijlmerpolder kreeg geen bomvrij gebouw meer en werd later als magazijn gebruikt tot het in 1968 werd geamoveerd. In 1999 kwamen er naast de Amsterdam Arena nog een aantal zware houten balken uit de grond toen het terrein bouwrijp werd gemaakt.

STELLING VAN AMSTERDAM, 1874-1922

Door dezelfde industriële revolutie was de reikwijdte en de nauwkeurigheid van het moderne geschut sterk toegenomen. Alhoewel nog even is overwogen om de Posten van Krayenhoff te moderniseren, werd besloten om een nieuwe verdedigingslinie op een grotere afstand van de stad aan te leggen. Zodoende lag de hoofdstad buiten het bereik van vijandelijk geschut, maar bovenal bleven meer akker- en weidegronden beschikbaar voor de voedselvoorziening. Deze Stelling van Amsterdam was niet alleen bedoeld om de stad te verdedigen, maar ook om de hoofdstad van het Koninkrijk der Nederlanden ten minste zes maanden in eigen bezit te houden als alle andere linies doorbroken zouden zijn. Een zogenoemd Nationaal Reduit als een donjon van een kasteel, zoals ook andere kleine landen hadden: België, Denemarken, Roemenië en Zwitserland.

Er werd een strikte neutraliteit naar de omliggende grootmachten Engeland, Frankrijk en Duitsland in acht genomen. Viel een van hen Nederland binnen, dan werd aangenomen dat hun tegenstander wel een bondgenoot van Nederland wilde worden. Welbeschouwd realiseerde Nederland een deel van de verdediging van alle drie de grootmachten.

Een prentbriefkaart van het Fort aan het Schiphol, gezien vanaf de ringvaart van de Haarlemmermeerpolder.

(COLLECTIE
RENÉ G.A. ROS)

door de functie en het bouwmateriaal werd heroverwogen. De forten zouden een beperkte artillerie-functie houden en de zware artilleriestrijd zou gevoerd worden met tussen de forten opgesteld geschut. Na de schietproeven in de duinen van Schoorl in 1892, kwam men tot een ontwerp van bomvrije gebouwen van ongewapend beton.

Het Fort bij IJmuiden en het Fort aan het Pampus waren in de tussentijd gebouwd van baksteen en brikkenbeton. Pas vanaf 1897 werden de bouw van de bomvrije gebouwen, geheel in beton, redelijk voortvarend aangepakt tot de Eerste Wereldoorlog uitbrak in 1914. In totaal zijn 28 forten en batterijen van betonnen gebouwen voorzien, maar een viertal forten waren nog niet voltooid en dat zou ook niet meer gebeuren. De andere forten waren al eerder gebouwd, zijn andersoortige (kust)batterijen of oudere forten en vestingen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie die bij de Stelling werden ingedeeld.

Op het westfront was de Vestingartillerie in de zomer van 1913 al in zes forten gelegerd; het is niet bekend of dit vanwege oorlogsdreiging was of vanwege praktische (huisvesting) redenen. Maar op 31 juli 1914 werd de algehele mobilisatie afgekondigd en circa 7.500 oudere dienstplichtigen vervuilden hun gezinnen voor de forten. Nog eens 2.500 soldaten kwamen tussen de forten en in de reserves, in barakkenkampen of ingekwartierd bij burgers. Al deze troepen vormden de bewakingstroepen waarvan gehoopt werd dat deze aangevuld zouden worden met troepen uit de andere linies. Dan zouden ongeveer één miljoen burgers en militairen in de Stelling een beleg moeten doorstaan waarvoor drinkwater, kolen, voeding enzovoort werd voorzien.

De vijandelijke troepen kwamen echter niet zodat, na inrichtingswerkzaamheden, oefenen en verveling, begin 1916 al veel soldaten met verlof naar huis mochten. Na de vrede van november 1918 werden de forten verlaten en kwamen ze weer onder het beheer van een fortwachter. Het zou de

Boven:
Bovenop het Fort bij
Hoofddorp heeft
ongeveer 40 jaar een
luchtwachttorens
gestaan. (COLLECTIE
RENÉ G.A. ROS)

Onder:
Oostaanzicht van de
mitrailleurkazemat
Muiden Oost ter
afsluiting van de
toenmalige Rijksweg 1
van Amsterdam naar
Amersfoort.
(FOTO RENÉ G.A. ROS)

Dat de Stelling van Amsterdam in de basis een waterlinie is, blijkt uit de volgorde in de bouw. Na veel discussie werd in 1881 het definitieve tracé vastgesteld. Eerst werden de waterwerken aangelegd die nodig waren om de polders op 15-20 km afstand van Amsterdam onder water te zetten, hetgeen in 1893 gereed was. De terreindelen, wegen en kanalen die boven de inundatie uit zouden steken, waren de zwakke plekken die afgesloten werden door uiteindelijk 46 forten en batterijen die door begroeiing aan het oog werden onttrokken.

Bij oplevering van het eerste fort, Fort bij Abcoude, kwam het nieuws over de explosieve brisantgranaat waar-

Enkele manschappen tussen de metalen stapelbedden in het Fort bij Nigtevecht. Aan het plafond hangt een lijstje met de prijzen van koek e.d. in de kantine van het fort.
(COLLECTIE JAAP DE ZEE)

enige keer zijn dat de Stelling in gebruik was maar gelukkig niet voor een gewapende strijd. Dat gewelddadige gebruik zal ook nooit het primaire doel van de Stelling geweest, eerder om bij te dragen aan een geloofwaardige verdediging van de Nederlandse neutraliteit als een soort landsverzekering.

De Duitse bezetter gebruikte de forten vooral om 'oud ijzer' uit te halen. Na de bevrijding in mei 1945 werden tenminste negen forten gebruikt als gevangenis voor collaborateurs, de laatste werd in 1948 gesloten. Gedurende de Koude Oorlog werden de forten gebruikt voor de opslag van munitie en andere goederen.

Rond 1980 werden de forten door het Ministerie van Defensie afgestoten en werden als eerste aan andere overheden aangeboden, die er toen geen belangstelling voor hadden. Een bedrijf kocht Fort bij Velsen maar kreeg geen vergunningen om het als zeejachthaven in te richten en sloopte het grootste deel van de bomvrije gebouwen in 1983. Toen kregen de overheden wel belangstelling en namen de meeste forten over. De provincie Noord-Holland zorgde voor een beschermende monumentenstatus en bewerkstelligde plaatsing op de Lijst van Werelderfgoed

van de UNESCO in 1996. Anno 2009 zijn de forten nog aanwezig en voor diverse doeleinden in gebruik, zoals voor wijnhandel, kinderopvang, galeries, musea en schietvereniging. Wel zijn een aantal werken zoals inlaatduikers en een liniewal, vaak door onwetendheid, gesloopt.

Momenteel wordt er gewerkt aan het realiseren van drie bezoekerscentra in de forten. Fiets- en wandelroutes leiden de toerist door de groene gordel, die dankzij de Stelling rond Amsterdam is ontstaan, langs forten waar vrijwilligers rondleidingen geven.

ONDERDEEL VAN DE VESTING HOLLAND, 1922-1940

In 1922 hield de Stelling op te bestaan als aparte linie met een eigen commandant. Het ging als Noordfront in de Vesting Holland fungeren waarbij de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarmee de Stelling overlapte, het Oostfront vormde. Met een Zuidfront langs de rivieren werd West-Nederland beschermd geacht. De commandant was gevestigd in de regeringszetel Den Haag.

De versnelde wapenwedloop tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde onder andere tot nog zwaarder artilleriegeschut, gifgas, tanks, vliegtuigen en een hogere snelheid door gemotoriseerd transport.

Hierdoor nam het verdedigd vermogen van vaste linies met forten af maar het inrunderen bleef een krachtig wapen.

Met het toenemen van de oorlogsdreiging werden in de jaren 1930 een groot aantal betonnen kazematten en schuilplaatsen aan het Oostfront en Zuidfront toegevoegd. Hierdoor werden de troepen met modernere wapens in kleinere eenheden over een groter gebied verspreid en verminderde de kwetsbaarheid. Maar nog steeds met het afsluiten van de accessen door de inundaties als doel.

Pas in februari 1940 werd besloten om de verdediging niet in het Oostfront van de Vesting Holland te voeren maar in de veel lichter toegeruste Grebbelinie. In mei 1940 werd duidelijk dat Nederland volgens Adolf Hitler geen geloofwaardige defensie had om de neutraliteit te verdedigen.

In de Grebbelinie werd bewezen dat een kleinere en slechter uitgerust leger in voorbereide posities, aanvallen van een grotere en beter uitgeruste agressor goed kan weerstaan. Uiteindelijk gaf het terreurbombardement op Rotterdam en het dreigement voor andere steden, en het gebrek aan luchtverdediging, de doorslag.

Het noordelijk deel van de Stelling van Amsterdam had als Noordfront nog een beperkte verdedigingstaak toen gevreesd werd dat de Duitse aanvalsmacht via de Afsluitdijk of met schepen het IJsselmeer zou oversteken. Op 12 mei werd begonnen met het stellen van

de inundaties en waarschijnlijk zijn op 14 mei een aantal forten kort bezet geweest door troepen. Maar de volgende ochtend capituleerde Nederland.

Een groot deel van de kazematten en schuilplaatsen zijn nog aanwezig maar het onderlinge verband is soms onduidelijk door sloop, de verspreide ligging en een gewijzigde omgeving. De Nieuwe Hollandse Waterlinie (zoals het Oostfront tegenwoordig weer heet) zal binnenkort de Rijksmonument-status krijgen.

Herbestemming van de kazematten en schuilplaatsen is door hun beperkte afmetingen moeilijk. Er zijn plannen om een aantal schuilplaatsen als trekkershut in te richten maar ook een plan om een wandelpad door een schuilplaats te laten lopen. De vier kazematten in het overige deel van de Stelling leiden een verwaarloosd bestaan maar lijken vooralsnog niet bedreigd in hun voortbestaan.

DE DUITSE BEZETTER BOUWT BUNKERS, 1940-1945

Door de Duitse veldtocht naar Rusland, die in juni 1941 aanving, moest het westfront met minder manschappen verdedigd worden, hetgeen gecompenseerd werd door de bouw van een fenomenaal aantal bunkers. De Nederlandse duinstrook werd tot 1944 verdicht met de bouw van kustbatterijen, radarstations en facilitaire bunkers; de kwetsbaarheid werd beperkt door kleine, gespecialiseerde bouwwerken te spreiden. De havens kregen de hoogste status 'Festung' zoals IJmuiden waarin het eiland met Fort bij IJmuiden fungeerde als Kernwerk, de moderne donjon en reduit.

De dikke, van metaalwapening voorziene betonnen structuren moesten bescherming bieden tegen het scheepsgeschut en vliegtuigbommen van de Geallieerden. Dit werd een race tussen bomgewicht en betondikte. Werden in 1940 nog regelmatig 25 kg bommen afgeworpen, in 1944 gebruikten de Geallieerde luchtmachten de speciaal ontworpen 'Tallboy' van 5.000 kg. Nadat deze door de RAF op een Schnell-

De mitrailleurkazemat Slotertocht Zuid ter afsluiting van de toenmalige Rijksweg 4 van Amsterdam naar Den Haag.
(FOTO RENÉ G.A. ROS)

Boven: Een deel van de luchtbehandelingsinstallatie en koolstof-filters in het metro-station Wibautstraat waardoor het station als schuilkelder had kunnen functioneren.

Bij verschijnen van dit artikel zal alles verwijderd zijn.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

Onder: Een van de lege lokalen voor 24 soldaten in het Fort bij Nigtevecht, met het luik naar de eronder gelegen drinkwaterkelder.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

boot-bunker in IJmuiden was geworpen voorzagen de Duitsers de belangrijkste bunkers van nog dikkere daken. Waarna de 'Grand Slam' van 10.000 kg verscheen.

Behalve bunkers in de duinstrook voor de Atlantikwall werden ook een aantal bunkers rond Amsterdam gebouwd. Uiteraard commando- en verbindingsbunkers op de diverse vliegvelden zoals Fliogerhorst Schiphol en Seeflugplatz Schellingwoude. En diverse schuilbunkers bij gebouwen die door de Duitse bezetter gebruikt werden. Ook werd een groot aantal schuilplaatsen voor de burgers ingericht.

Rond Amsterdam lijken een flink aantal radiostations gebouwd te zijn waarvan de exacte functie onbekend is. Bovendien heeft tussen Muiden en Weesp kort het radarstation Seeadler

van de Luftwaffe gefunctioneerd.

Vanaf 1942 werd het noordelijk en westelijk deel van de Stelling van Amsterdam ingericht als onderdeel van een waterlinie, de Vordere Wasserstellung. Deze liep achter de gehele Atlantikwall om Geallieerde troepen na een landing op de kust tegen te kunnen houden. Oostelijker liep de Hintere Wasserstellung.

De Vordere Wasserstellung had dunwandige bunkers voor mitrailleurs en voor opslag en legering werden enkele forten gebruikt. De waterlinie sloot aan op de verdediging van Schiphol en de verdedigingslinie rond de toenmalige bebouwing van Amsterdam, het Stadtverteidigingsgebied Amsterdam.

Vanaf voorjaar 1944 stonden de betreffende polders van beide waterlinies permanent onder water; was dit een van de redenen dat West-Nederland niet gewapenderhand werd bevrijd maar de hongerwinter '44-'45 moest doorstaan tot de Duitse capitulatie in mei 1945?

Uiteraard zijn na de bevrijding bunkers opgeruimd die voor versperring van land-, water- en spoorwegen waren gebouwd en per definitie de wederopbouw in de weg stonden. Maar ook bunkers en tankmuren waarmee men de slechte herinnering dacht te kunnen uitwissen.

Van de bunkers in de Atlantikwall is een behoorlijk aantal gesloopt, vooral in de zeevering, maar is ook nog een groot aantal aanwezig. De laatste jaren wordt het historisch belang hiervan ingezien, mede door de oprichting van musea in deze bunkers.

Van de hele infrastructuur van het vliegveld Schiphol van voor 1945 is niets bewaard gebleven. Op het Seeflugplatz Schellingwoude zijn nog drie bunkers aanwezig; onbekend is of deze in de nieuwe woonwijk ingepast worden.

Rond Amsterdam zijn geen bouwwerken van de Vordere Wasserstellung meer bekend. En van het Stadtverteidigingsgebied Amsterdam resteren slechts een paar kleine bunkers, verborgen tussen de bebouwing. Van

De landzijde van de grootste inlaatsluis in de Stelling, voor het inunderen van de droogmakerij Beemster, kort na de restauratie in 2006.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

de radiostations rond Amsterdam is alleen nog een bakstenen bouwteje bij Durgerdam over. Opmerkelijker is het Radarstation Seeadler dat vrijwel in dezelfde staat is als toen de Duitse bezetter het in najaar 1944 verliet; de grote gebouwen waren tot op de funderingen ontmanteld. Maar vier dunwandige onderkomens, twee sokkels voor radarschotels en de twee funderingen van peiltorens liggen in een polder te wachten tot ze overrompeld worden door een nieuwe woonwijk.

ONDERGRONDS BOUWEN IN DE KOUDE OORLOG, 1945-1991

De lezer zou nu wellicht denken dat direct na 1945 alles anders zou worden: geen verdedigingswerken met schietgaten meer! Alle Duitse en Nederlandse verdedigingswerken werden geïnventariseerd en beoordeeld of ze nog noodzakelijk waren voor de landsverdediging. Zo wilde de commandant Garnizoen Amsterdam in 1951 bunkers behouden maar alle andere bunkers moesten worden gesloopt om gebruik door vijandige parachutisten, landtroepen of “partij-gangers” te voorkomen.

Tot 1960 vormden de Rijn en de IJssel de verdedigingslijn van de Noord-Atlantische Verdrags Organisatie (NAVO,) waarvan Nederland lid was geworden, tegenover het Warschau-Pact van de toenmalige Sovjet-Unie en haar satellietstaten in Oost-Europa. Hiervoor

werd de oude IJssellinie van de modernste middelen voorzien waarmee het de laatste waterlinie van Nederland werd.

Na 1960 liep de verdedigingslijn in West-Duitsland en zijn er, uitgezonderd op vliegbases, geen verdedigingswerken met schietgaten meer gebouwd. Bovendien maakte het mogelijk gebruik van nucleaire wapens het noodzakelijk om, vanwege de luchtdruk en straling, ondergronds te gaan. En vanwege radioactieve neerslag (fall-out) moest, volgens een richtlijn uit 1958, het personeel voor langere tijd binnen kunnen verblijven. Inmiddels was de Duitse term ‘bunker’ ook in gebruik genomen voor deze na-oorlogse beschermde onderkomens.

Welke effecten had dit voor de regio Amsterdam? Voor het Korps Luchtwacht Dienst (1950-1968) werden luchtwachtposten op 16 kilometer afstand van elkaar geplaatst, rond Amsterdam vooral op bestaande gebouwen maar ook op drie speciaal ontworpen torens. Deze waren bedoeld om laag vliegende vliegtuigen te volgen met menselijke waarneming maar na de komst van de snelle straaljagers en betere radar werden ze overbodig. Daarnaast werden magazijnen voor munitie en mobilisabele eenheden, zoals ziekenautocompagnieën, gebouwd.

Meer voorbereidingen werden getroffen voor de zogenoemde ‘Civiele Verdediging’, het zo ongestoord mogelijk laten voortgaan van het maatschappelijk leven en de vitale voorzieningen.

Zo kreeg de Amsterdamse afdeling (kring) van de in 1953 opgerichte Bescherming Bevolking een bunker als commandopost onder een schoolgebouw in Amsterdam-Zuid. Ook omliggende kringen kregen een dergelijke commandopost in Westzaan, Bloemendaal, Hoofddorp en Hilversum. Elke kring moest in geval van een oorlog of ramp zorgen voor hulpverlening aan slachtoffers, verkenning van radioactief besmet terrein, het waarschuwen van de bevolking en het transport van gewonden.

Om de vitale provinciale diensten, zoals Provinciale Waterstaat, en de

Bescherming Bevolking aan te sturen werd in een bunker onder een nieuw kantoorgebouw van het provinciehuis in Haarlem het Provinciaal Centrum voor Civiele Verdediging gevestigd. De gemeente Amsterdam had één of meer noodzetels waarvandaan burgemeester en wethouders de vitale gemeentelijke diensten zouden leiden.

De Nederlandse Spoorwegen bouwden een kleine bunker om het spoorverkeer, met name militaire transporten naar West-Duitsland, op gang te kunnen houden. Het Gemeentelijk Energie Bedrijf bouwde een bunker voor een beveiligde schakelruimte. De PTT had een noodtelefooncentrale en beheerde het besloten overheidstelefoonnet. En de waterschappen plaatsten compartimenteringsluizen om bij schade aan de dijken te voorkomen dat al het water de polders in zou stromen. Bovendien werden buiten Amsterdam een aantal magazijnen ingericht met noodgoederen zoals waterzakken, noodbedden, babyvoeding, biscuits enzovoort. Nog in 1984 werd bij de bouw van het Academisch Medisch Centrum in Amsterdam in de kelder een noodhospitaal gebouwd voor 1.300 patiënten en 700 personeelsleden.

Het voert te ver om alle militaire en civiele voorbereidingen door de overheid te noemen. Maar het Rijks Olie Depot uit 1969 bij Nigtevecht mag niet onvermeld blijven. Om te voorkomen dat de olievoorraad bij Rotterdam in één klap vernietigd zou worden werd een maandvoorraad olie verspreid opgeslagen, waaronder 66.000 m³ bij Nigtevecht.

Bedrijven en particulieren moesten zelf zorgen voor een schuilplaats waar men in ieder geval kon verblijven zolang de radioactieve fall-out een gevaar vormde. Voor personen die tijdens een alarm op de openbare weg verbleven heeft de gemeente Amsterdam bij de toemalige invalswegen en drukke locaties ongeveer 40 openbare schuilplaatsen laten bouwen voor 50 tot 1.000 personen. Meestal in combinatie met nieuwbouw van kantoren, wonin-

gen en bruggen omdat dit de kosten verminderde. Tot de grootste behoren drie metrostations annex schuilplaatsen voor 6.000 en 12.000 personen.

Door de toegenomen actieradius van de Warschau-Pact bommenwerpers werd het vanaf 1979 noodzakelijk om luchtafweerraketten in Nederland te plaatsen en niet alleen te vertrouwen op de gordel van NIKE en Hawk raketten in West-Duitsland. Ook rond Amsterdam en Rotterdam zouden deze raketten opgesteld worden. Er was geld aangevraagd om in 1989 met de bouw te beginnen, maar in dat jaar viel de Berlijnse Muur, en daarna het gehele Warschau-Pact, zodat het uiteindelijk niet meer nodig was.

De belangstelling en waardering voor bouwwerken uit de Koude Oorlog is helaas nog gering, mede door de onzichtbaarheid, de onbekendheid en gebrek aan bijvoorbeeld natuurwaarden. Er zijn weinig partijen die de monumentstatus ervoor aanvragen en de kans op toewijzing is nog gering. Het is ook mogelijk dat deze bouwwerken bewust gesloopt worden, wellicht door de grotere bekendheid die er door geïnteresseerden aan gegeven wordt. Maar ook zal de combinatiebouw het behoud nu parten spelen omdat het moeilijk is een schuilplaats te behouden als een gebouw of brug gesloopt of aangepast wordt.

Amsterdammers wachten ongeduldig op de Canadese bevrijders bij een bunker en anti-tankmuur aan de rand van de stad. Op de bunker is de tekst 'Welcome' en een tulpenmeisje geschilderd.

(COLLECTIE KEES HUYSER / JO TEEUWISSE)

In 2008 is de belangrijkste bunker in de provincie Noord-Holland, het Provinciaal Centrum voor Civiele Verdediging, gesloopt omdat ook het bovengelegen kantoor werd gesloopt. In 2009 is ook de belangrijkste bunker in de gemeente Amsterdam, de Commandopost Bescherming Bevolking, deels gesloopt vanwege herbouw van de bovengelegen school. De andere commandoposten bestaan nog en staan leeg of worden gebruikt voor civiele telefoniesystemen.

Alle andere genoemde bouwwerken zijn nog aanwezig maar leiden een enigszins verwaarloosd bestaan. Wel wordt een openbare schuilplaats annex fietstunnel bewust in stand gehouden. Terwijl een ander deel van dezelfde gemeente de specifieke apparatuur uit de drie metrostations verwijderd.

De compartimenteringssluizen zijn de afgelopen jaren opnieuw door de waterschappen in onderhoud genomen, na een doorbraak van een uitgedroogde dijk in 2004. En de magazijnen zijn leeg of hergebruikt door bedrijven. Het olie-depot is nu in gebruik als gewoon distributiepunt van een oliemaatschappij.

Creatief hergebruik van een fort: het Fort aan de Drecht tijdens een publieks-evenement.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

CONCLUSIE

Geeft de chronologische volgorde in dit artikel de situatie goed weer? Niet helemaal, het is een complexer verhaal omdat de reserve-linie uit 1799 is hergebruikt voor de latere Posten van Krayenhoff. En een aantal posten ging op in forten van de Stelling. Ook heeft de Duitse bezetter bakstenen mitrailleurkasten in de lunetten van de Linie van Beverwijk aangelegd. En tijdens de Koude Oorlog zijn de luchtwachttorens op Stelling-onderdelen gebouwd. Daarnaast zijn de kazernes en magazijnen nog buiten beschouwing gelaten.

De grootste bedreiging van het militair erfgoed rond Amsterdam is ontegenzeggelijk de bevolkingsdruk. Door de voortgaande bouw van woningen, bedrijven en infrastructuur zal uiteindelijk het open karakter van elk verdedigingswerk aangetast worden en mogelijk zelfs in haar voortbestaan bedreigd worden. Op dit moment lijken de Stelling van Amsterdam en de oudere werken voldoende beschermd en hebben ze een nieuwe bestemming gekregen. In mindere mate geldt dat voor de Duitse werken, maar er is zeker

De gedeeltelijke sloop
van de Commando-
post Bescherming
Bevolking in Amster-
dam.

(FOTO RENÉ G.A. ROS)

nog onvoldoende aandacht voor de bunkers uit de Koude Oorlog.

Tijdens het schrijven van dit artikel realiseerde de auteur zelf pas dat het aantal en de variatie van bouwwerken uit de Koude Oorlog vergelijkbaar is met de inmiddels zo vertrouwde Stel-

ling van Amsterdam. Als onze voorouders net zo met de Stelling-forten waren omgegaan als wij nu met de Koude Oorlog bunkers, hadden wij een sterk aangetaste Stelling gehad. Laten we zelf ook op dit gebied goede erfplaters zijn.

BRONVERMELDING

- R.G.A. Ros, website 'Stelling van Amsterdam, een stadsmuur van water' (www.stelling-amsterdam.nl), 1999-2009 waaronder: Studie 'Amsterdamsche Stelling', H.C.J. Meys (1866-1930), 1^e Luitenant der Infanterie, Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda 1903. Hoofdstuk 'Politieke betekenis van Amsterdam' uit de brochure J.C.C. Den Beer Poortugael, *Amsterdam in staat van beleg* (1878).
- T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Samenvatting proefschrift Amsterdam 2009).
- H.R. Nooitgedagt, 'De Verdediging van Amsterdam in 1787' (Afstudeerscriptie Amsterdam 1988).
- C.G. von Schaikowsky, *Korte toelichting van alle schansen, welke tegen het einde van de maand september 1787 in de buurt van de beroemde stad Amsterdam zijn aangelegd enz.* (brochure 1789)
- Ernest Kurpershoek, *Amsterdam verdedigd. Merck toch hoe sterck* (Amsterdam 2004).

WEB - ADRESSEN

- Stelling van Amsterdam, een stadsmuur van water: www.stelling-amsterdam.nl
- Posten, bunkers en conflictvoorbereiding Amsterdam: www.bunkers-amsterdam.nl
- Radarstation Seedler: www.radarstation.nl
- Militair Zeeburg: www.militairzeeburg.nl
- Stichting Militair Erfgoed Groot-Amsterdam: www.stichting-mega.nl
- Stichting WN2000 (bunkermuseum IJmuiden): www.wn2000.nl
- Stichting Menno van Coehoorn: www.coehoorn.nl
- Stichting Nationale Collectie Bescherming Bevolking: www.ncbb.nl
- Forten Info: www.forten.info
- Stelling van Amsterdam Recreatie: www.stellingvanamsterdam.nl